

Demoniczna władza i fałszywe proroctwo zabijają chrześcijan. Orędzie o zwycięstwie męczenników w Księdze Apokalipsy

1. Kult imperialny – historyczna przyczyna prześladowań Kościoła apostołskiego

Prześladowania chrześcijan pod panowaniem Domicjana łączyło się głównie z odmową z ich strony udziału w rozwijającym się w I wieku kulcie imperialnym. Nie był on przejawem masowej religijności ludowej. Był zaplanowany przez władze polityczne i służył umacnianiu ideologicznej więzi wewnątrz potężnego Imperium Rzymskiego, w skład którego wchodziło wiele ludów odmiennych pod względem etnicznym, językowym, kulturalnym i religijnym. Domicjan był cesarzem zazdrosnym o własny autorytet. Kult imperialny był narzędziem utrzymania lojalności wobec absolutnej władzy cesarza. Odmowa uczestniczenia w tym kulcie była równoznaczna ze sprzeciwianiem się autorytetowi cesarza i przez to stawała się przestępstwem zasługującym na karę.

Przejawy kultu imperialnego stały w jawnej sprzeczności z wiarą w Chrystusa jako Mesjasza-Króla i Boga. Domicjan zażądał, aby uznawano go jako *deus praesens*. Monety ukazują go jako ojca bogów, siedzącego na tronie. W Efezie stał jego ogromny posąg i był centrum imperialnego kultu w całej Azji Mniejszej. Wymagał, aby w korespondencji zwracano się do niego tytułem: *Dominus et deus noster*. Karano każdy sprzeciw wobec roszczeń władcy. Deifikacja Domicjana znajdowała wyraz w obowiązkowych ofiarach kadzielnich, modlitwach i ślubowaniach. Sprzeciwianie się tym praktykom było kryterium rozpoznawania chrześcijan. Cesarz ten rościł sobie prawo do odbierania czci jako bóg najwyższy – bóg bogów i pan panów, a prowincja Azji, która najbardziej była podatna na takie praktyki, stała się miejscem w którym obok bogini Romy cesarz odbierał kult boski.

Kult imperialny miał wielki wpływ nie tylko na życie religijno-kulturalne, ale także społeczno-ekonomiczne we wszystkich prowincjach cesarstwa. Najpierw znajdował swój wymiar w architekturze. Dotyczy to zarówno świątyń, gimnazjów, jak i stawianych posągów, fontann ora bram dedykowanych imperatorom. Kult objął wszystkie dziedziny życia publicznego. **Posągi** imperatorów, podkreślające jego boską pozycję (blask) i nadludzką moc (z piorunem i berłem) umieszczane w najbardziej widocznych miejscach świadczyły o tym, że imperator jest w samym centrum życia społecznego i jest ucieleśnieniem mocy bogów. Szczególną rolę odgrywały **gimnazja** – były centrami edukacji (nie tylko sportowej) i życia społecznego. Odbywały się w nich uczty, składano ofiary bogom Imperium i uprawiano kult cesarza (w Pergamonie odkryto 7 gimnazjów; w Tiatyrze – 3, a w Efezie 4). Świątynie służyły nie tylko do spełniania kultowych rytuałów. W nich zawierano transakcje bankowe, prowadzono handel, w nich odbywały się oficjalne spotkania. Tam miały też siedzibę urzędy miejskie. **Ołtarze** były zdobione dekoracjami. I tak na przykład ołtarz przed świątynią Domicjana w Efezie miał ikonografię w postaci włóczni, tarcz, trofeów oraz prowadzonych jeńców. Podkreślała ona ideologię zwycięstwa. A posąg cesarza ubranego w strój wojenny – jako przedmiot kultu – mówił jedno: kult służy wojnie i usprawiedliwia przemoc w imię powiększania Imperium.

Kluczowym przejawem kultu imperatora były **festiwale**. Główne punkty miasta (siedziba rady miasta, świątynie różnych bogów, teatry, place, stadiony i gimnazja) obchodzono w **procesji i wszędzie tam składano ofiary ze zwierząt**, niesiono obrazy oraz symbole imperatora. Po przejściu procesji właściciele domów mogli składać ofiary na małych

ołtarzach umieszczonych na zewnątrz ich domów. W ten sposób wszyscy mieszkańcy miasta mieli okazję (i obowiązek) włączyć się we wspólną celebrację. Szczególna rola przypadła **festiwalom w dniu urodzin imperatora (feriae)**. To wtedy składano ofiary nie tylko bogom, ale też imperatorowi, co było równoznaczne z uznaniem go za boga.

To dzięki tej wielowymiarowości imperialny kult był nie tylko potężną siłą jednoczącą Imperium, ale stanowił również siłę potwierdzającą *status quo* społeczeństwa i dawał okazję do afirmacji tradycyjnych religijnych wartości. **Utrzymywał wszystkich w bezwzględnej lojalności wobec imperatora, a społeczeństwu dawał okazję do utrzymania takiego kształtu świata, w jakim żyło (dobrobyt za cenę wojen i zwycięskich podbojów).**

Księga Apokalipsy św. Jana powstaje w kontekście masowych prześladowań chrześcijan, którzy nie chcą zdradzić swej wiary w Jezusa zmartwychwstałego. Wołają ponieść męczeńską śmierć w koloseum niż oddawać boską cześć rzymskiemu imperatorowi. W takim kontekście historycznym apostoł Jan otrzymuje objawienie, dzięki któremu poznaje najgłębszy sens tego, co się dzieje z chrześcijanami w Imperium Rzymskim – a po jego upadku w kolejnych okresach dziejów ludzkości.

2. Kościół apostołski wspólnotą „w ucisku, królestwie i wytrwałości” (Ap 1,9)

Już Dzieje Apostolskie zawierają świadectwo o aresztowaniu i wtrąceniu do więzienia Piotra, a następnie Pawła. Działo się to w latach sześćdziesiątych – 35 lat po śmierci i zmartwychwstaniu Chrystusa.

Apostołowie byli prześladowani najpierw przez stróżów ortodoksji w Jerozolimie, a następnie przez władze Imperium Rzymskiego. A pod koniec I-go wieku Kościół apostołski tworzą chrześcijanie prześladowani z powodu głoszonego przez nich świadectwa o Jezusie Chrystusie zmartwychwstałym.

Już na samym początku Księgi jego czołowy reprezentant mówi o sobie: **„Ja, Jan, wasz brat i współuczestnik w ucisku i królestwie, i wytrwałości w Jezusie, byłem na wyspie, zwanej Patmos, z powodu słowa Bożego i świadectwa Jezusa”** (συγκοινωνῶς ἐν τῇ θλίψει καὶ βασιλείᾳ καὶ ὑπομονῇ ἐν Ἰησοῦ - Ap 1,9).

Doświadczenie chrześcijan jest opisane trzema rzeczownikami, które tworzą nierozdzielalną całość, jedną rzeczywistość (na co wskazuje jeden rodzajnik przed trzema rzeczownikami): ucisk, królestwo, wytrwałość.

Na czoło w tej triadzie wysuwa się „ucisk”. Nie są to jedynie jakieś przeciwności, ale krwawe prześladowania ze strony imperium rzymskiego. Są one przywołane w Księdze wiele razy. Wystarczy przytoczyć zdania najmocniej ukazujące rozmiar tych prześladowań:

- „Potem ujrzałem: a oto wielki tłum, którego nie mógł nikt policzyć, z każdego narodu i wszystkich pokoleń, ludów i języków, stojący przed tronem i przed Barankiem. Odziani są w białe szaty, a w ręku ich palmy. (...). To ci, którzy przychodzą z **wielkiego ucisku** i opłukali swe szaty, i w krwi Baranka je wybielili” (7,9.14);

- „A gdy otworzył pieczęć piątą, **ujrzałem pod ołtarzem dusze zabitych dla Słowa Bożego i dla świadectwa, jakie mieli.**¹⁰ I głosem donośnym tak zawołały: «Dokądże, Władco święty i prawdziwy, nie będziesz sądził i wymierzał za krew naszą kary tym, co mieszkają na ziemi?»

¹¹ I dano każdemu z nich białą szatę i powiedziano im, by jeszcze krótki czas odpoczęli, aż pełną liczbę osiągną także ich współsłudzy oraz bracia, którzy, jak i oni, mają być zabici” (6,9-11).

W rozdziale 11 mowa jest o dwóch świadkach, którzy mają być zabici po złożeniu świadectwa:

„A gdy dopełnią swojego świadectwa, **Bestia**, która wychodzi z Czeluści, wyda im wojnę, zwycięży ich i zabije” (11,7).

Z kolei w rozdz. 12 autor widzi dramatyczną walkę Smoka z Niewiastą-Maryją i Kościołem. A ponieważ nie może osiągnąć Niewiasty-Maryi i jej Dziecięcia (Chrystusa) swoją wrogość kieruje przeciwko reszcie jej potomstwa, ze świętymi wyznawcami Chrystusa:

„⁹ I został strącony wielki Smok, Wąż starodawny, który się zwie diabeł i szatan, **zwodzący całą zamieszkałą ziemię**, został strącony na ziemię, a z nim strąceni zostali jego aniołowie” (12,9)

„I rozgniewał się Smok na Niewiastę, **i odszedł rozpocząć walkę z resztą jej potomstwa**, z tymi, co strzegą przykazań Boga i mają świadectwo Jezusa” (12,17).

W rozdziale 13 mowa jest o bluźnierczej Bestii:

„Potem **dano jej wszcząć walkę ze świętymi i zwyciężyć ich**, i dano jej władzę nad każdym szczepem, ludem, językiem i narodem” (13,7).

Szczególną atmosferę wrogości wobec Kościoła daje się wyczuć w rozdziałach 17-18. Opisuje one postać i działanie Wielkiej Nierządnic, która jest „**pijana krwią świętych i krwią świadków Jezusa**” (17,6; por. 18,24; 19,2).

Kościół w Księdze Apokalipsy daje świadectwo zmartwychwstałemu Jezusowi aż do przelania krwi. Jest wspólnotą żyjącą w czasie ucisku. A ucisk ten to nie jest jakaś kategoria abstrakcyjna, jakiś obraz, ale konkretna historyczna sytuacja, w jakiej żył Kościół apostołski pod koniec I-go wieku¹.

3. Demoniczne źródło prześladowań chrześcijan i Kościoła jako wspólnoty wierzącej w Jezusa jako Syna Bożego i zmartwychwstałego Pana

W wielkiej wizji zapisanej w rozdz. 12. św. Jan poznaje w pierwszej kolejności największego i głównego wroga Kościoła. Z Niewiastą-Kościółem walczy Smok:

Smok – opis:

„I został strącony wielki Smok, Wąż starodawny, który się zwie diabeł i szatan, **całą zamieszkałą ziemię, został strącony na ziemię, a z nim strąceni zostali jego aniołowie**” (12,9);

„**Biada ziemi i biada morzu - bo zstąpił do was diabeł, pałając wielkim gniewem, świadom, że mało ma czasu**». ¹³ A kiedy ujrzał Smok, że został strącony na ziemię, **począł ścigać Niewiastę, która porodziła Mężczyznę. (...)**.¹⁷ **I rozgniewał się Smok na Niewiastę, i odszedł rozpocząć walkę z resztą jej potomstwa**” (12,12-13.17);

¹ Por. J. Massyngberde Ford, Persecution and Martyrdom In the Book of Revelation, BibToday 28 (1990), 141-142.

Smok jest przedstawiony jako „wielki”. Wielki swoją postacią, jak wszystkie potwory. Ale wielki nade wszystko jako synteza wrogości, jako źródło wszystkich prześladowań. Jest ona barwy ognia - ..... Ma „siedem głów zwieńczonych diademami – symbol pełni władzy. Smok dzierży władzę – a ewangelista Jan nazywa go nawet „Władcą tego świata” (J 12,31). Ma „dziesięć rogów”: atrybut ten przypomina czwartą bestię z wizji Daniela (Dn 7,7), określaną jako „okropna, przerażająca, o nadzwyczajnej sile”.

Smok, symbol osobowego Zła, Kusiciel z Księgi Rodzaju, działa poprzez swoich pomocników. Są to dwie Bestie, którym przekazuje całą swoją niezmierną władzę:

„A Smok dał jej (Bestii wylaniającej się z morza) swą moc, swój tron i wielką władzę” (13,2b)

Jak są przedstawiane obydwie Bestie?

Pierwsza Bestia:

„I ujrzałem Bestię wychodzącą z morza, mającą dziesięć rogów i siedem głów, a na rogach jej dziesięć diademów, a na jej głowach imiona bluźniercze. ² Bestia, którą widziałem, podobna była do pantery, łapy jej - jakby niedźwiedzia, paszcza jej - jakby paszcza lwa. A Smok dał jej swą moc, swój tron i wielką władzę. ³ (...) A cała ziemia w podziwie powiodła wzrokiem za Bestią, ⁴ i pokłon oddali Smokowi, bo władzę dał Bestii” (13,1-4).

Opis Bestii przypomina cztery bestie z Księgi Daniela (Dn 7), które symbolizują cztery królestwa prześladowujące Izrael – lud Boga. Bestia z Apokalipsy stanowi ich syntezę, Jest ona wprawdzie tylko jedna, ale ogólna liczba głów i rogów jest u niej taka sama jak u tamtych czterech.

Przywołane w opisie Bestii zwierzęta symbolizują zwinność i okrucieństwo (pantera), brutalną przemoc (łapy niedźwiedzia), ogromną siłę (lew). Potwór ten jest zatem okrutny, przebiegły, silny i pragnie wszystko pożreć.

Ta Bestia – narzędzie w ręku Smoka – otrzymała ranę, która wygląda na śmiertelną i jest uważana za śmiertelną: „ujrzałem jedną z jej głów jakby śmiertelnie zranioną, a rana jej śmiertelna została uleczona”. Potwór ten, może zostać zraniony, wydaje się śmiertelnie ranny, ale zawsze na nowo odżywa i odradza się.

Bestia ta to zatem jakby karykatura Chrystusa zmartwychwstałego i Kościoła, który ma obiecać wieczne trwanie. Potwór zdaje się wypełniać sobą świat, działać w świetle, być obecnym w świetle i na zawsze wypełniać go swoją władzą.

Bestia ta – w czasach św. Jana – prześladowuje Kościół. Jest to aluzja do bardzo krytycznej i niepokojącej sytuacji, w jakiej znalazł się Kościół pod rządami cesarza Domicjana. Jej pierwszym dziejowym ucieleśnieniem jest Imperium Rzymskie rozumiane jako Państwo, które wymaga dla siebie boskiej czci:

„A cała ziemia w podziwie powiodła wzrokiem za Bestią, ⁴ i pokłon oddali Smokowi, bo władzę dał Bestii” (13,3b-4).

Nic w tym dziwnego, skoro Bestia ta jest wytworem Smoka – Szatana.

Władza Bestii jest opisana językiem czysto religijnym:

„I dano jej władzę nad każdym szczepem, ludem, językiem i narodem.

Wszyscy mieszkańcy ziemi będą oddawać pokłon władcy,
każdy, którego imię nie jest zapisane od założenia świata
w księdze życia zabitego Baranka.

I Bestii pokłon oddali, mówiąc:

«Któż jest podobny do Bestii
i któż potrafi rozpocząć z nią walkę?» (13,7-8).

Apostoł Jan mówi w tym stwierdzeniu, że ci, którzy nie idą za Chrystusem w Jego tajemnicy paschalnej, idą z konieczności za Bestią: „Kto nie jest ze Mną, jest przeciwko Mnie” (Mt 12,30).

Trzeba wybierać tylko między tym dwojgiem: „Barankiem jakby zabitym” – a Bestią „jakby śmiertelnie zranioną, a rana jej śmiertelna została uleczona”.

Cześć oddawana Bestii urzeczywistnia w pewien sposób jedność świata: wszelki szczep, lud, język i naród. Mamy tu również coś w rodzaju parodii panowania Chrystusa – Baranka, który też zgromadził wokół siebie lud kapłański, lud królewski władający ziemią. Ta antyteza jest wyjątkowo wyraźna i mocno podkreślana przez Apostoła.

Tak więc pierwsza Bestia to symbol politycznej potęgi państwa (systemu społeczno-politycznemu), które przypisuje sobie znamiona boskie. Fundamentem tego państwa jest zakłamaną religia, wyrażająca się najpełniej w kulcie człowieka, który ogłosił się bogiem (boskim Augustem) i nie toleruje innych bogów obok siebie, a tym bardziej większych niż on. Tego rodzaju kult organicznie związany z brutalną przemocą jest – według autora Apokalipsy – przejawem religii demonicznej. Jest narzędziem w rękach Smoka!

Druga Bestia:

„Potem ujrzałem inną Bestię, wychodzącą z ziemi: miała dwa rogi podobne do rogów Baranka, a mówiła jak Smok” (Ap 13,11).

Jest ona karykaturą Chrystusa – Baranka, ale zdradza ją głos: mówi jak Smok. Również ona jest wytworem Smoka, narzędziem w jego rękach.

Druga Bestia jest potęgą w porządku duchowym, nie politycznym. Pozostaje jednak na usługach pierwszej Bestii: **„sprawia, że ziemia i jej mieszkańcy oddają pokłon pierwszej Bestii” (13,12).** Jej zadanie polega na skłanianiu ludzi do oddawania czci potędze politycznej. Ma ona uzasadniać, ugruntowywać, podsycać, organizować kult pierwszej Bestii. Z tej racji apostoł Jan nazywa ją Fałszywym Prorokiem (19,20) albo prorokiem kłamstwa. Dla osiągnięcia swoich celów stosuje trzy zabiegi:

- posługuje się mocą magiczną („czyni wielkie znaki...i zwodzi mieszkańców ziemi znakami, które jej dano uczynić przed Bestią” – 13,13-14a);

- każe wykonać obraz na cześć Bestii (jest to zapewne aluzja do kultu oddawanego wizerunkom cesarza – 13,14b);

- ożywia obraz Bestii i ustanawia jej obowiązujący kult (w kult cesarza zostaje jakby tchnięte życie; otrzymuj on coś w rodzaju ducha kłamstwa: **„I sprawia, że wszyscy: mali i wielcy, bogaci i biedni, wolni i niewolnicy otrzymują znamię na prawą rękę lub na czoło¹⁷ i że nikt nie może kupić ni sprzedać, kto nie ma znamienia - imienia Bestii lub liczby jej imienia”** – 13,15).

Obydwie Bestie, jakkolwiek mogą działać pośród wszystkich narodów, koncentrują swe działanie (w końcu I-go wieku) w Imperium Rzymskim, które prześladowało chrześcijan. W Apokalipsie jest ono określane jako „Babilon” (Ap 17,1-7). W nim wyjątkowo mocno nasila się działanie „Bestii, która wyłania się z morza” (13,1), „bestii, która powstaje z ziemi” (13,11) i w „królach ziemi” (17,2.18; 18,3.9).

3. Zagrożenia Kościoła ze strony Smoka: odebranie życia doczesnego i utrata wiary

Czego dotyczy zagrożenie Kościoła ze strony Smoka i kierowanych przez niego dwóch Bestii?

Pierwsza Bestia pozbawia chrześcijan życia: „**ujrzałem pod ołtarzem dusze zabitych dla Słowa Bożego i dla świadectwa, jakie mieli**” (6,9). Za wyznawanie wiary, dawanie świadectwa o zmartwychwstałym Jezusie jako jednym Panu skazywani są na śmierć. Wielka Nierządnicza, państwo podniesione do rangi religii, jest wręcz „**pijane krwią świętych i krwią świadków Jezusa**” (17,6). Apostoł widząc tę Niewiastę stwierdza: „widząc ją bardzo się zdumiałem” (17,6)”.

Ale w sposób równie poważny **zagrożona jest wiara wyznawców Jezusa – Syna Bożego**. Mówią o tym tak listy kierowane do siedmiu Kościołów (rozd.2-3) jak i stwierdzenie zawarte w obrazie Smoka walczącego z potomstwem Niewiasty – Kościoła. Strącony na ziemię, działa poprzez drugą Bestię, zwaną też Fałszywym Prorokiem, który „**zwoździ całą zamieszkałą ziemię**” (12,9). Pokonany przez wiernego Świadka – Jezusa, „odszedł od Niego, „**rozpocząć walkę z resztą potomstwa**” Niewiasty – Kościoła, a dokładnie mówiąc „z tymi, co strzegą przykazań Boga i mają świadectwo Jezusa” (12,17)”.

Apostoł nie zamyka oczu na rzeczywistość, która jest mu objawiana. Widzi, jak wielkie są skutki działania Fałszywego Proroka, drugiej Bestii - stwierdza:

„**Winem** zapalczywości swojego **nierządu napoiła wszystkie** narody, i królowie ziemi **dopuszcili się z nią nierządu**, a kupcy ziemi wzbogacili się ogromem jej przepychu” (18,3);

„Kupcy twoi byli możnowładcami na ziemi, a **twymi czarami zwiedzione zostały wszystkie narody**” (18,23).

Podsumowując, należy stwierdzić, że zasadniczą wymowę opisów obydwu Bestii wzmacnia dodatkowo symbolika: bestie z rogami i diademy. To atrybuty w pierwszej kolejności Smoka, obrazują jego niszczycielską potęgę. Bestie, które mają te same atrybuty, to twory Smoka. A ich działanie, będąc inspirowane przez Smoka – Złego, ma demoniczny charakter.

Chrześcijanie natomiast i Kościół jest z Boga zrodzony: „Wiemy, że jesteśmy z Boga, cały zaś świat leży w mocy Złego” (por. 1 J 5,19).

Komentarz Papieskiej Komisji Biblijnej:

„**Księga Apokalipsy przedstawia dwa wielkie systemy działające w świecie: królestwo Boże skoncentrowane na Jezusie i jego zwolennikach, i anty-królestwo Szatana, system rozpowszechniony w całym imperium rzymskim. Chrześcijanie przeżywają swoje zaangażowanie dla Jezusa pośrodku ziemskiego systemu, który jest demoniczny,**

przenika wszystko i jest przeciwny Bogu. Konkretyzuje się on w mieście Rzymie z kultem oddawanym cesarzowi i rozpowszechnionym w całym jego wielkim imperium” (*Biblia a moralność*, n.116).

4. Stosunek chrześcijan do obydwu Bestii – narzędzi Złego i ojca kłamstwa

W Liście do Rzymian (13,1-17; por. 1 Tm 2,1-2; Tt 3,1; 1 P 2,13-17) święty Paweł wzywa chrześcijan do poszanowania legalnej władzy. Gdy pisze: „wszelka władza pochodzi od Boga” wyraża prawdę, że to sam Bóg pragnie, aby w społeczeństwie panował porządek, a nie anarchia i chaos. Chrześcijanie – podobnie jak ludzie innych religii – zależą od ochrony państwa i od szerokiej gamy usług, ale też nie mogą uchylać się od odpowiedzialności cywilnej i od uczestnictwa w życiu społecznym.

Jednak Papieska Komisja Biblijna nie poprzestaje na precyzyjnym wyłożeniu nauki św. Pawła na temat relacji: państwo-Kościół. Do tego powszechnie znanego modelu dodaje niezwykle ważne uzupełnienie – a czyni to z uwagą na totalitaryzmy, które w dwudziestym wieku zdewastowały kontynenty i wymordowały miliony ludzi. W dokumencie *Biblia a moralność* czytamy także mocne stwierdzenia:

1. Demaskować prawdziwą naturę Bestii: demonicznej religii i propagandy kłamstwa. „Apokalipsa opisuje demoniczny wpływ państwa, które stawia siebie w miejscu Boga i rości sobie prawo do przypisania sobie całkowitej władzy. Tego rodzaju państwo kieruje się wartościami i postawami sprzecznymi z Ewangelią. Uciska swoich poddanych i wymaga totalnego konformizmu, wypędza tych, którzy się temu sprzeciwiają lub ich zabija. (...) Chrześcijanie powołani są do tego, by byli „mądrzy”, żeby umieli czytać znaki czasu i krytykować raz demaskować prawdziwą rzeczywistość państwa, które staje się sługą Demona, jak również styl luksusowego życia kosztem innych” (*Biblia a moralność*, n.118). Konieczność poznawania, czym są w swej istocie obydwie Bestie: w jaki sposób inspirowane są przez Złego, który jest zabójcą i ojcem kłamstwa (J 8,42-44; 1 J 3,1-5). Dostarczanie informacji obnażających istotę obydwu Bestii.

2. Rozwijać metody oporu. Papieska Komisja Biblijna stwierdza, że chrześcijanie „są również zachęcani do rozwijania metod oporu, który uzdolni ich do przeciwstawienia się i do głoszenia Ewangelii, sprzeciwiając się demonicznym mocom, które działają poprzez instytucje cywilne (por. Ef 6,10-20) i wpływają na dzisiejszy świat” (*Biblia a moralność*, n.118).

3. Poglębiać własną tożsamość i umacniać swoją siłę duchową przez żywy związek ze zmartwychwstałym Jezusem.

4. Modlitwa o moc Ducha Parakleta i o Miłosierdzie dla świata całego. Modlitwa o miłosierdzie Boga „dla nas i świata całego”!